

ZIATA = HARPUT ? / BİZANS SASANİ MÜCADELERİNDEKİ ZIATA’NIN LOKALİZASYONUNA DAİR

Arş. Gör. Süha KONUK¹

ZIATA = HARPUT ? / BİZANS SASANİ MÜCADELERİNDEKİ ZIATA’NIN LOKALİZASYONUNA DAİR

Kaynaklarını Anadolu’nun doğu vilayetlerinden alan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli topraklar, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biri olup, tarih boyunca medeniyetlerin ortaya çıktığı verimli bir coğrafyadır. Greklerin adlandırması ile bu coğrafya Mezopotamya (Μεσοποταμία) olarak anılmaktadır ki, “iki nehir arası” anlamına gelen bu kelimenin etimolojisi bölgenin coğrafi yapısından ilham almıştır. VII. yüzyıldaki İslam hâkimiyetine kadar yekpare Mezopotamya olarak bilinen bölge, bu tarihten itibaren bölgeye yeni dâhil olan Araplar tarafından iki kısma ayrılmıştır. Bölgenin kuzeyi olan Yukarı Fırat ve Dicle havalisine el-Cezire, güney kesimine ise Sevad veya Irak demişlerdir. Bu çalışmanın konusu olan Harput ve yöresi ise işte bu Mezopotamya’nın kuzeyinde yer almaktadır.

Harput, günümüz Elazığ ilinin kuş uçuşu 3 km kuzey-doğusunda ovaya hâkim bir tepe üzerine oturmuş ve deniz seviyesinden ortalama 1350-1400 m. yüksekte kurulu eski bir yerleşim yeridir. Harput’un antik geçmişi tam olarak açıklığa kavuşmamış olsa da buranın Anadolu’nun birçok yeri gibi eski bir iskân mevkiisi olması mümkün görünmektedir.² Son çalışmalarla iç kalenin M.Ö. II. binyılda yapıldığı tahmin edilmekte, sonraki dönemlerde de bu kalenin eteklerinde yerleşimin başladığı düşünülmektedir.³ Harput isminin menşei konusunda araştırmacıların ortak bir görüşü yoktur. Bazı araştırmacılar meşhur coğrafyacı Strabo’nun *Sophanene* bölgesinin baş şehri olarak zikrettiği *Karkathiokerta* (Καρκαθιόκερτα)’nın⁴ Harput olduğunu düşünerek isminin de buradan türediği hakkında fikir yürütmüşlerdir.⁵

¹ Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi A.B.D (e-mail: skonuk@erzincan.edu.tr)

² B. Darkot, “Harput” *İA*, V-1, 296

³ M. A. Ünal, “Harput”, *DİA*, XVI, 232.

⁴ Strabo, V, 321. Bugün Karkathiokerta’nın Eğil olduğu görüşü de savunulmaktadır.

⁵ Bkz: B. Darkot, a.g.m., 297.

Ayrıca Ermenice'de *Khartabirt* şeklinde geçen isim⁶, Arap kaynaklarında da *Hinjit* veya *Hısn Ziyad* olarak zikredilir.⁷

Harput'un erken Bizans dönemi ve bölgedeki Sâsâni çatışmalarındaki konumu hakkındaki bu çalışmamız, geçmiş yıllarda yapılan bir yanlış lokalizasyon üzerinedir. Antakya doğumlu Romalı asker ve müellif olan Ammianus Marcellinus ile VIII. yüzyıl Süryani müelliflerinden Ps. Dionysios'un *Ziata* olarak zikrettiği kalenin yakın döneme kadar Harput olduğu düşünülmekteydi. Ancak son yıllarda yapılan bazı çalışmalar ve bölgeye gelen araştırmacıların keşifleri sayesinde kaynaklarda geçen *Ziata*'nın Harput olmadığı görüşü ağır basmaktadır.

Günümüz Harput'unun da içinde bulunduğu bölge Bizans döneminde *Anzitenne* bölgesi olarak tanımlanmaktaydı. 297 yılında Diocletian döneminde Roma topraklarına dâhil edilmiş, 640 yılındaki Arap fetihlerine kadar da Bizans'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Arap fetihlerinden sonra ise buradan Bizans topraklarına yapılan saldırıların en önemli üssü haline gelmiş, 950 yılına gelindiğinde yeniden İslam halifeliğinin içine düştüğü buhrandan yararlanan Bizans devletinin eline geçmiştir.⁸ Anzitenne bölgesi hakkında yapılan en kapsamlı çalışma J. D. Howard-Johnston'ın 1983 yılında kaleme aldığı makale, işte bu Anzitenne bölgesindeki Bizans-Arap çatışmalarını konu almakta ve bölgenin dâhilinde yer alan Harput, Samosata gibi şehirlerin durumunu ele almaktadır.⁹ Johnston'a göre X. yüzyılda Anzitenne bölgesindeki en güçlü kale kendisinin deyimi ile "Ziyad kalesi" denilen Harput'tur. Buna ek olarak araştırmacı antik Ziata kalesinin de Harput'a lokalize edilmesinin doğru olduğunu savunmaktadır.¹⁰ Ziata'yı Harput'a atfedenler arasında meşhur doğu bilimci Claude Cahen de olmakla birlikte İslam ansiklopedisinde yazmış olduğu Harput (*Khartpert*) maddesinde bu şekilde kaleme almış, belki buradan esinlenerek bizim İslam ansiklopedilerimizde de Harput maddesini kaleme alan araştırmacılarımız Harput ile Ziata kalesini bir tutmuşlardır.

⁶ C. Cahen, "Khartpert", *EI*, IX, 1084.

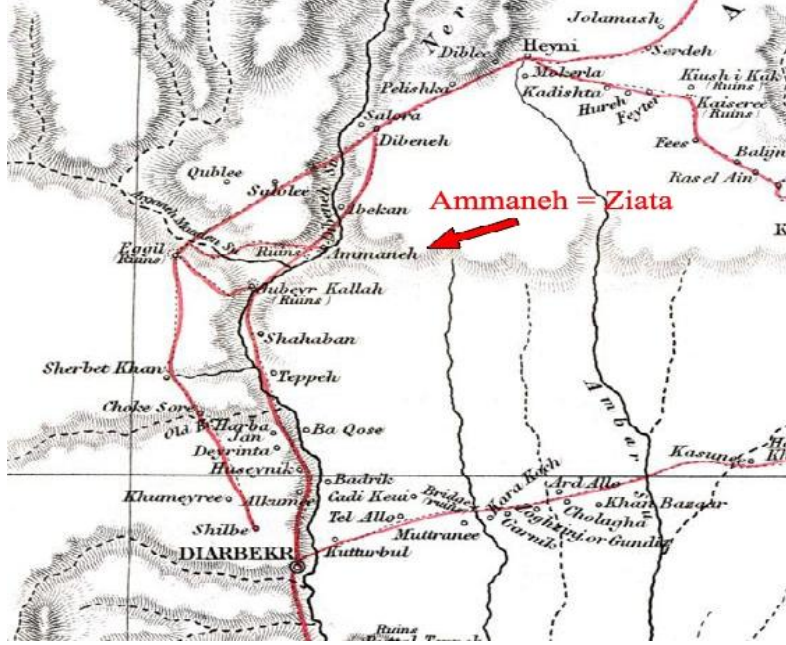
⁷ G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York 1905, 117.

⁸ A. Khazdan, *ODB*, I, s.126-127.

⁹ J.D. Howard-Johnston, "Byzantine Anzitenne", *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* (ed. Stephen Mitchell), Oxford 1983.

¹⁰ J.D. Howard-Johnston, a.g.m. s.249.

1865 yılında bölgeyi karış karış gezen meşhur İngiliz konsolos J. G. Taylor Diyarbakır Eğil yakınlarında *Ammaneh* adında bir kaleden söz eder.¹¹

(Harita 1: Taylor'ın krokisinden)

Buradan hareketle meşhur Bizantinist Ernst Honigmann'da *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* adlı eserinde, Ziata kalesinin söz konusu Ammaneh/Kalecik'te olduğunu belirtmektedir.¹² Bizans-Sâsâni ilişkileri uzmanı bir diğer tarihçi Geoffrey Greatrex ise 1999 yılında yayınladığı makalesinde 395 yılında bölgeye yapılan Hun akınlarını değerlendirirken Ziata kalesinin söz konusu yerde olduğunu savunmuştur.¹³ Son olarak 2008

¹¹ J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 35 (1865), pp. 37.

¹² E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 33. Burada Honigmann ünlü IX. yüzyıl coğrafyacısı Kıbrıslı Georgios'un "Mezopotamya kalelerini" aktardığı kısımdan alıntı yapar ve Ziata'nın adını Ινζιετων (İnzieton) olarak nakleder.

¹³ Uzun uğraşlar sonucu ulaşamadığım bu makalesini bizzat bana gönderen Geoffrey Greatrex'e şükranlarımı sunarım.

yılında İngiltere’de Anthony Comfort tarafından yapılan ve Bizans-Sâsâni sınır hattındaki yollara ilişkin doktora tezinde de Ziata’nın Kalecik köyünde olduğu görüşü savunulmuştur.¹⁴

Ziata’nın lokalizasyonu hakkındaki bu görüşler bir yana, buranın tarihi geçmişine bakacak olursak adı geçen kalenin IV. yüzyılda birkaç büyük saldırıya uğradığını görüyoruz. Nitekim Ziata’nın tarihi kayıtlarda karşımıza çıktığı dönem de bu yüzyıldır. İlk olarak Sâsânilerin 359 yılında Amida’yı şiddetli bir biçimde kuşatması şehri düşürmesi esnasında bir Sâsâni birliği tarafından Ziata’nın ele geçirildiğini görmekteyiz.¹⁵ Ünlü Antakyalı tarihçi ve Roma askeri Ammianus Marcellinus, bu olayı şu şekilde aktarmaktadır:

*“Talihin rüzgârı üzerimize esti. Çünkü biz günü kayıpsız tamamlarken düşman için çok feci geçmişti. Geri kalan saatleri dinlenerek geçirme fırsatı bulmuştuk. Ancak ertesi gün şafakta iç kaleden baktığımızda Ziata kalesinden ele geçirilen sayısız esirin Sâsâni topraklarına götürüldüğünü gördük. Aynı gün diğer kalelerin de ele geçirilip binlerce insanın esarete sürüklendiğine şahit olduk”*¹⁶

359 yılındaki bu olaydan sonra Ziata’nın yüzyılın sonlarına doğru yeniden ele geçirildiğini görüyoruz. 395 yılında bölgeye akınlar düzenleyen ve Suriye’ye kadar ilerleyip Bizans devletine zor zamanlar yaşatan Hunlar, Ziata’yı da kuşatmış ve düşürmüşlerdir. Ancak burada bu olayı kaydeden tarihçilerden Tel Mahre’li Dionysius Büyük Ziata ve Küçük Ziata olmak üzere birbirine yakın iki farklı Ziata kalesi olduğuna işaret etmektedir. Bununla beraber onun aktardığı bilgiler Ziata’nın lokalizasyonu konusunda bize kesin bir fikir sunmaktadır:

“Bu yıl, (394-5) Hunlar Romalıların topraklarına girip tüm Suriye ile Cahja dağı (Torosların) çevresini baskı altına aldılar. Yani Arzanene, Martyropolis, Amida, Anzitene ve Samosata’yı... Daha sonra bu havaliden Euphrates (Fırat) nehrinin batısına geçtiklerinde onlara karşı her taraftan Roma güçleri toplandı ve onları yok etti. Bundan hiçbiri kaçamamıştı. Bu olayın olduğu zamanlarda bir taraftan da Ziata’daki halk kuşatmaya alındı. Hun belası Amida yöresine ulaştığında yöre insanları Tigris (Dicle) ile Deba nehrinin arasındaki kalelere kaçıp sığındı ki bu kaleler Büyük Ziata, Küçük

¹⁴ Anthony Comfort, *Roads on the frontier between Rome and Persia: Euphratesia, Osrhoene and Mesopotamia from AD 363 to 602*, (yayınlanmamış doktora tezi), Exeter University 2008, s.328-329.

¹⁵ Söz konusu Sâsâni akınları için bkz: H. Dodgeon & S. Lieu, *The Roman Eastern frontier and The Persian Wars AD 226-363*, London 2002, s. 185-188.

¹⁶ Ammianus Marcellinus, XIX, 6.1.

Ziata ve eski Asur krallığının kalesi Eğil'dir. Büyük Ziata Tigris (Dicle) ve Deba nehirlerinin kesiştiği yerde yer alır. Deba nehri surların batısından, Tigris ise doğudan gelerek surların güneyinde buluşurlar. Bu kale çok sağlam ve ulaşılamazdır çünkü muazzam bir yüksekliği ve yalnızca tek bir giriş kapısı vardır. Ama Hunlar Tigris ve Deba'ya bağlı su kemerlerini ele geçirip buradaki askerler can verene kadar orada üzerinde çarpıştılar. Son asker yere düştüğünde kale onların eline geçmişti. Merhameti olmayan Hunlar, tüm halkı yok ederek kaleyi ateşe verdi ve bu kalede bir daha hiçbir yerleşim olmadı".¹⁷

İşte bu pasaj Ziata kalesinin lokalizasyonu için kesin bilgiyi teşkil ederken Ziata'nın Harput olmadığına da en bariz göstergesi olmuştur.

(Harita 2: Harput ve Ziata arasındaki kuş uçuşu mesafe)

Buna göre Dicle ve Deba nehirlerinin kesiştiği noktayı kendimize temel alırsak bugün Diyarbakır'ın Eğil ilçesine bağlı Kalecik köyüne tekabül etmektedir.

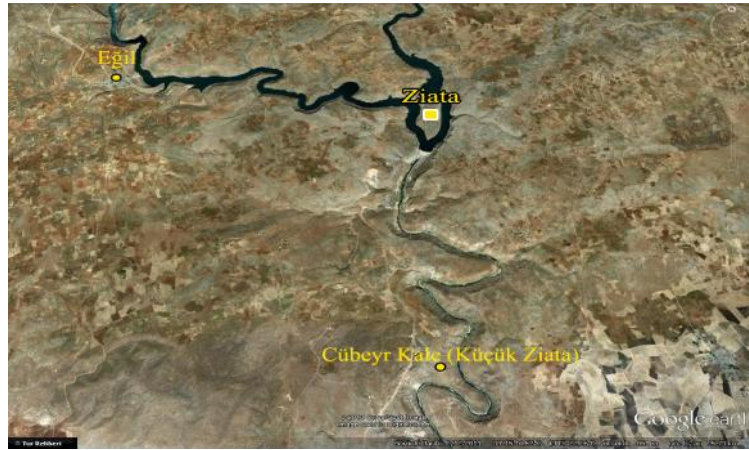
Eğil'in 7.5 km doğusunda bulunan bu mevki deniz seviyesinden aşağı yukarı 840 mt. yükseklikte günümüz Dicle barajının da hemen kuzeyinde bulunmaktadır. Peki, bu yukarıdaki metinde adı geçen küçük Ziata neresidir? Bunun cevabı da yine Taylor'ın notlarında saklıdır. Taylor Büyük Ziata'yı kaydettiği pasajda *Cübeyr kalesi* adında bir başka kaleden şu sözlerle

¹⁷ "Incerti auctoris Chronicon Pseudo-Dionysianum vulgo dictum, vol. 1, ed. J. B. Chabot, CSCO91, Paris 1927, s.187.17-188.14" 'den naklen: G. Greatrex, "The Hunnic Invasion of the East of 395 and the Fortress of Ziatha", *Byzantion*, Fascicule 1, s.70.

bahseder: “Eğil’den yaklaşık 3- 3.5 saat uzaklıkta Dicle nehrinin sağında, Dibene ve Ergani çaylarının birleştiği yerin biraz aşağısında dik bir tepenin üzerinde Cübeyr kalesi yer almaktadır.”¹⁸

(Harita 3: Ziata yakın plan. Hemen kuzeyinde Kalecik köyü)

(Harita 4: Dionysius’un zikrettiği noktalar: “Büyük Ziata”, “Eğil” ve “Küçük Ziata”)

Söz konusu Küçük Ziata veya Cübeyr kalesinin ne zaman inşa edildiği ve hangi dönemde kullanıldığı konusu muallâktır. Ancak IV. yüzyıl müellifi Ammianus’da değil de VIII. yüzyıl tarihçisi Dionysius’da isminin

¹⁸ J. G. Taylor, a.g.m., s. 37.

zikredilmesi bize buranın daha sonraki dönemlerde inşa edilmiş olduğu fikrini sunar.

Sonuç olarak bu parça parça olan bilgileri bütünsel şekilde ele aldığımızda karşımıza birden fazla sorun çıkmaktadır. İslam döneminde Hısn-ı Ziyâd olarak bilinen Harput ile Ziata'nın ilişkisi, önümüzdeki cevaplanması gereken en temel sorundur. Ziata'nın 359 yılındaki Sâsâni saldırıları esnasındaki durumunu ve 395 yılındaki Hun saldırılarından sonra bir daha iskân edilmediğini Ammianus Marcellinus ve Dionysius'dan öğrendik. IV. yüzyılda oldukça aktif olan bu kale, yukarıdaki müellifin belirttiği üzere 395 yılındaki saldırıdan sonra tekrar iskân edilmediyse, buranın ismi daha kuzeyde bulunan ve belki de İslam fetihlerinden sonra buraya alternatif olarak gelişen Harput'a atfedilmiş olabilir. Dolayısıyla Bizans-Sâsâni mücadelelerinde ismi geçen Ziata'nın geçmiş yıllarda Harput'a atfedilmesi bu yüzdendir. En nihayetinde önce burada yapılacak bir yüzey araştırması ve daha sonra da bunu takip edecek kazılar, Ziata'nın tarihi geçmişini hakkında bize çok daha detaylı ve güvenilir bilgiler verecektir.

BİBLİOGRAFYA

- Ammianus Marcellinus, *Ammianus Marcellinus History*, (trans. J. Rolfe), Harvard University Press, Cambridge 1963.
- CAHEN, C., "Khartpert", *EI*, IX, s.1084.
- COMFORT, Anthony, *Roads on the frontier between Rome and Persia: Euphratesia, Osrhoene and Mesopotamia from AD 363 to 602*, (yayınlanmamış doktora tezi), Exeter University 2008
- DARKOT, B., "Harput", *İA*, V-1, s. 296-299.
- DODGEON H. & LIEU, S., *The Roman Eastern frontier and The Persian Wars AD 226-363*, London 2002.
- GREATREX, G., "The Hunnic Invasion of the East of 395 and the Fortress of Ziatha", *Byzantion*, Fascicule 1, s. 65-75.
- GREATREX, G. & Lieu, S., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars 363-630*, London 2002.
- HONIGMANN, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.
- HOWARD-JOHNSTON, J. D., "Byzantine Anzitene", *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* (ed. Stephen Mitchell), Oxford 1983.
- KHAZDAN, A. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Oxford 1991.

- STRABO, *Geography*, (trans. Horace Leonard Jones) Harvard University Press, Cambridge Mass 1917.
- STRANGE, G. Le., *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1930.
- TAYLOR, J.G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 35 (1865), pp. 21-58.
- ÜNAL, M. A., "Harput", *DİA*, XVI, s. 232-235.